

VATAI LÁSZLÓ
Bethlen Gábor
– Erdély fejedelme –

Ma este Bethlen Gábor Erdély fejedelme és választott magyar király ideológiájáról kellene előadást tartanom ebben a nevéből keresztelt Körben. Neki azonban, a szó történelmi értelme szerint, nem volt ideológiája, így erről nem beszélhetek. A téma mégis rendkívül fontos. Bethlen Gábor életműve közepébe vág és az értelmét adja, de ilyen fogalmazásban: a fejedelem és az ideológiák. Pontosabban: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért.

Félreérthetetlen tételből induljunk ki: a valaha is élt egyik legnagyobb magyarról beszélek, országalapító ember a témám. Történelmi köztudatunk szerint Szent István volt az országalapító, s bizonyos megszorítással ez a látás vitathatatlan. Bethlen Gábor viszont nem második országalapító, mint a tatárjárás után IV. Béla, hanem a XVII. század elején a másik ország megalapítója, az újkor népi, modern államáé.

A Kárpát-medence keleti területe, az Erdélyi Fejedelemség csak eszköz volt a kezében, az egész országért dolgozott, a teljes magyar nép felszabadítása volt a célja. Korai halála a legtragikusabb esemény az újkori magyar történelemben: munkáját nem fejezhette be, elért eredményeit viszont ideológiákra támaszkodó ellenséges hatalmak néhány évtized alatt megsemmisítették. Bethlen Gábor modern Magyarországa helyett egy középkori, egész- vagy félféudális, sokszor osztrák tartományként magának is idegen ország döcögött tovább a XX. századig.

Néhány mondattal rajzolom csak meg az akkori Magyarországot. A XVI. század első felében összetört Mátyás király erős, mutatós birodalma. Vele pusztult Kelet-Közép-Európa négyszáz évig érvényes

rendező elve is. Utána kétszáz évig háborús anarchia pusztított Európának ezen az érzékeny részén. Belső robbanással kezdődött a tragédia: 1514-ben, a Dózsa-féle parasztlázadás leverése után összetörték a jobbágyságot, jogilag is kívül rekesztették a nemzetet.

Néhány évtized múlva a török támadások alatt három darabra tört az ország. Reálisan nézve: a középső részt beintegrálták a török birodalomba; a nyugati és északi rész Habsburg uralkodók alatt, Magyar Királyság címen a német császárság eszköze lett, állandó harctér a birodalom érdekében; a keleti terület, Erdély pedig félig-meddig szabad, török hóbéres állammá vált. Nem volt többé ország, egységes nemzet és öncélú magyar állam.

Külsőleg és belülről összetört minden, de 1600 elején Bocskai István és Bethlen Gábor feltűnésekor még számottevő erőt képviselt a három felé szakadt magyar nép. Csak új országalapító kellett, aki a romok helyén ismét egységes, öncélú államot hoz létre. Nem a régit restaurálja, hanem egy másik Magyarországot épít, minden szempontból az újkori Európa szerves részét. Kibontakoztatja és beteljesíti a magyar valóságot. Ezt a feladatot vállalta a fejedelem.

Előadásom lényegét az előbb így határoztam meg: Bethlen Gábor harca a világnézetek ellen, a magyar valóságért. Nézzük meg közelebbről az ideológia mibenlétét; majd az akkori magyar valóságot; s a kettő viszonyát a fejedelem életművében.

Az ideológia minden jelenséget meghatározni hivatott eszmerendszer. Jelentkezhet a tudományban, vagy a gyakorlati életet manipulálja, rendszerint egyszerre akar mestere lenni mind a kettőnek. Befolyásolhatja az egzakt természettudományt és új történetfilozófiát ír. Minden világnézet, ideológia szükségképp letér a valóság talajáról, s lényege szerint hamissá formálja az új eredményt. A tudomány egyetlen valósága a ráció, de még ezt is könnyen elködösítik az illúziók.

Egy csomó lejárt elméleti rendszer s az ellenük folytatott harc igazolja ezt a tételünket. Túl az értelmén minden más eszköz és módszer csak ideológiát szülhet a tudományban. Minden mozzanat világnézet, ami

a tiszta megismerést, vagy – egy lépéssel túlmenve – az elméletet esz-
köznek tekinti valamilyen hatalmi törekvés szolgálatában. Lépten-
nyomon találkozunk ezzel a jelenséggel; hatalmas csoportok próbál-
ják ilyen módon igazolni a törekvéseiket. Napjainkban és a múltban
egyaránt.

Bennünket most nem a tudomány ideologizálása érdekel, hanem a
világnézetek szerepe a történetfilozófiában; még inkább: hogy próbál-
ják formálni az évszázadok menetét. A tudomány egyetlen valósága
az emberi értelem, de már ideológiai hamisítást követnénk el, ha
ugyanazt állítanánk a történelemről is. Többrétű dolgot próbálnánk
betörni az igájába.

A történelem valósága a nép, a nyelv, a föld, a hit, a történelmi tudat,
a körülvevő világ és a ráció. Ezek legkülönbözőbb kombinációja,
nehézségek közti érvényesülése szüli a történelmet, a népek- és benne
az egyének sorsát. Gyakran képtelenek megállni az ideológiai hatal-
makkal szemben, s bukásuk magával rántja a már kialakult népi, kul-
turális és állami alakzatokat. Rendkívül sokféle világnézet jelentkezett
az évszázadok során. Céljuk: elvetni vagy meghamisítani a többrétű
valóságot, hogy hatalmi igényükbe törjék be az élet menetét. A társa-
dalmi, bizonyos időn túl történelmi ideológia a szellem erejével a
valóság fölött alkotott spekulatív eszmerendszer.

Mindig hatalmi célok mozgatják: uralma alá akarja vonni, még meg-
semmisítésük árán is a különböző társadalmi és történelmi formákat.
Csak a valóság ellenére és fölött juthat hatalomra; szükségképp dikta-
tórikus és életellenes.

Látnunk kell a magyar valóságot Bethlen Gábor fellépésekor, a XVII.
század elején. Már érintettük az ország széttöredezett állapotát és a
nép eléggé töretlen életerejét. Rajtuk túlmenően legjellemzőbb és leg-
fontosabb a magyar nyelv és szellem XVI. századi kibontakozása.
Nem volt többé magyar állam, de a reformáció szükségyszerű eszköze-
ként előtérbe lépett a magyar nyelv, az előző századok hivatalos és
egyházi latinja miatt elhanyagolt és parlagivá szürkült idióma.

Eddig nem törődött vele jóformán senki. Most a protestáns prédikátorok ige hirdetései és bibliafordító ténykedése nyomán alkalmassá vált az absztrakt gondolkozás árnyalatos kifejezésére; már betölthette az állami nyelv szerepét. Fel is lobbant a nyomán, különösen a mezővárosokban, a nép, a parasztság történelmi tudata, míg a reformáció erdőtűzként ment végig mind a három országrészben a lelkeken.

Protestánssá lett a magyarság kilencvenöt százaléka. Ezt az adatot ne felejtsük el: az újkori magyar történelemnek ez a kulcsszáma. Hittel telítette a lelkeket, s ez a hit a múlt századok kényszerű vagy megszo-kott vallásos gyakorlatával szemben eleven erő volt. Ráadásul, a protestáns iskolarendszer a rációt is mind szélesebb körben tette ható tényezővé. A magyar valóság, rendkívül nehéz helyzetben, félreérthetetlenül felszínre került. Csak államférfira várt, hogy felépüljön belőle a nép modern Magyarországá.

Ez a valóság azonban már egy százada ideológiai hatalmak kereszttü-zében vergődött. El akarták pusztítani, hogy a maguk szférájába von-hassák az egész Kárpát-medencét. Bethlen Gábor a halálos világnéze-tek elleni harcban vállalkozott a magyar valóság modern országgá építésére.

Három társadalmi és történelmi ideológiával kellett felvennie a har-cot, három fronton küzdött a teljes magyar életért. A rendiség hatalmi eszmevilága volt a belső ellenség, a római–német ideológia és az isz-lám imperialista világnézete pedig külső erőként, vallásos köntösben akarta elnyelni a magyar valóságot. Röviden elemeznünk kell mind a hármat.

Mindenütt elkerülhetetlen társadalmi forma volt a rendiség, de Magyarországon a XVI. század első felében halálos képződménnyé vált, 1945-ig nem tudott tőle egészen megszabadulni az így-úgy meg-maradt magyarság. Mátyás király a XV. század második felében erős kézzel védte a népet, a parasztságot, a mezővárosokat és az ipari réte-get a főurak és a nemesség kizsákmányolása ellen. A királyi abszolu-tizmus előhírnöke volt, ez rejtette sikerei titkát. Halála után a rendek nem akartak többé hozzá hasonló uralkodót, bábót szerettek volna,

hogy politikájával, gazdasági lehetőségeivel teljesen kezükbe kaparintsák az országot.

Biztosítékul magukhoz ragadták a közigazgatást és az igazságszolgáltatás népre vonatkozó részét. Le is számoltak a királyi hatalommal, a Jagellók már csak bábok voltak a kezükben; az 1514-es parasztlázadás után pedig rabszolgáikká tették a jobbágyságot. A Tripartitumban részletesen és félreérthetetlenül kimondják, hogy a nemzethez csak a nemesség tartozik hozzá, a jobbágy nem is magyar, nemtelen rabszolgák ivadéka; semmilyen beleszólása sincs az ország ügyeibe. Elvették szabad költözési jogát, gazdasági tárgyá vált urai kezében.

Gondoskodtak a rendek és a nép ideológiai szétválasztásáról: a parasztság kizárásával megszületett a nemesi nemzet. Ezzel végzetes csapást mértek az újkori magyarságra. Verbőczi ezt a folyamatot így fogalmazza: „Minthogy pártot ütöttek és bizonyos Zekel György nevű leggonoszabb haramia vezérlete alatt az egész nemesség ellen az úgynevezett kuruc lázadásban váratlan felkeltek és emiatt örök hűtlenség vétkébe estek: az elmúlt nyáron szabadságukat végkép elvesztvén, földesuraink föltétlen és örökös szolgaságába kerültek.”

A nemesi ideológia tulajdonképp királyt sem akart, így kötöttek ki végül az idegenben élő Habsburgoknál.

Rendi kiváltságaik védelme miatt gyakori huzavonában éltek ugyan velük, alapjában mégis jól megvoltak egymással. A nemzetpolitikát és az állam védelmét rábízta a távoli uralkodóra, feladták az országot, hogy kiskirályok lehessenek a vármegyékben. A jobbák kisebbsége nem változtatta meg ezt az általános képet.

Ilyen végzetes formát csak Lengyelországban öltött a rendi ideológia és hatalom. Végso következménye országuk többszöri felosztása lett, hosszú időre el is tűnt Európa térképéről. – Bethlen Gábor, az egész magyar nép érdekében, ezzel a verbőcziánizmussal próbált először leszámolni: az egész népet be akarta emelni a nemzet keretébe.

A magyarságra támadó másik világnézet a római–német ideológia volt. Kárpát-medencei honfoglalása óta ez a hatalmi eszmekör állandó

kísérője népünk életének. Néhány évtized után, amíg a kalandozásokban a magyarság volt a támadó fél, – támadva védte magát –, a keresztyénség római formája a sorsává lett.

Csúszós talajra léptünk, tisztán kell fogalmaznunk ezen a területen. Az ezredforduló körül a keresztyénség felvétele minden szempontból elkerülhetetlen követelmény volt, visszautasítása a teljes pusztulást hozta volna magával. Géza fejedelem már a 900-as évek utolsó harmadában ezt az elgondolást tette uralkodása tengelyévé. Fia, Szent István, politikai megfontolások alapján, a római katolicizmust fogadtatta el a magyar néppel. Fegyveresen semmisítette meg a régi pogányságot. Szembeszállt a keresztyénség bizánci változatával is, birodalmában leszámolt vele, pedig a magyar nép egy része lelkiileg vállalta, és már ki is alakultak primitív szervezeti formái.

A római hit könnyörtelen elfogadtatása mindmáig a magyar történelem legnagyobb fordulatának bizonyult. Szent István valóban országot épített ezen az úton, s európai országot az akkori adottságok közt. Súlyos lépése megrázkódtatásokkal járt, a magyar ellenállás miatt is, még inkább, mert a római keresztyénség nemcsak kettős arccal jelentkezett, hanem ténylegesen kettős volt a tartalma is.

Egyfelől a krisztusi hit. Népünknek erre volt a legnagyobb szüksége. Régi, eléggé ismeretlen vallása már kelet-európai tartózkodása idején elkopott, jórészt értelmét veszítette még a honfoglalás előtt. A bizánci keresztyénséget külső és belső politikai okok miatt nem sikerült adoptálnia, a judaizmus és a mohamedán eszmék pedig – bár vándorlásai alatt Kazária révén érintkezett velük – nem sugároztak pozitív hitet, sőt nyomukban bizonytalanság támadt a lelkében.

Hit nélkül viszont nem élhet sem az egyén, sem a nép. Ezt az űrt töltötte be a római keresztyénség krisztusi tanítása. Egyéni sorsot és történelmet formáló ereje, legfőbb értéként, mindmáig egyetemesen megszabta népünk életét.

A római vallásnak azonban világnézeti tartalma is volt: Róma és a német nép közös viláгурalmi törekvése. Ebben az együttesben Róma

és a németiség sokszor egymás ellen is harcolt, mégis egy volt a céljuk, s létrehozták a középkori, sőt újkori Európa legfontosabb alakulatát, a Szent Német–Római Birodalmat. Ez a döntő európai hatalom a krisztusi hitre áttért kelet-európai népeket is be akarta kebelezni az impériumába.

Köztük a magyarságot. Szent István apja, Géza, az első térítő fejedelem nagyon erősen számolt ezzel a helyzettel s a keresztyénségnek ezt a hatalmi kinövését uralkodása alatt (972–997) tudatosan távol tartotta a térítés munkájától. István felesége, a bajor származású Gizella német vasasai nyomán azonban benyomult, és attól kezdve örökösen el akarta nyelni Magyarországot. Céltudatos és könyörtelen római–német hatalmi ideológia mozgatta, csak háttére volt a krisztusi hit. Átmeneti zűrzavarok után a Vazul fiak – a Szent István olasz–német jelöltjét, Pétert követő Árpád-házi királyok – kivédtek a támadását, s független, szuverén módon uralkodtak mindvégig.

Népünkre igazán végzetessé az újkorban, a Habsburg királyok folyamatos magyarországi uralma idején vált (1526–1918), amikor Nyugat-Európa fokozatosan már megszabadult a hatalmától. Különösen Bethlen Gábor századának második felében s a következő, XVIII. század folyamán fenyegetett ennek a révén az ország és a nép végső pusztulása. Ellenreformáció címen likvidálni akarta az egész magyarságot. Valóban római katolikussá kényszerítette a XVI. századi abszolút protestáns többségű nép nagy részét. Már amennyi megmaradt belőle. Próbálta felszámolni a magyar valóság minden ágazatát, végső fokon a népet is.

Félreérthetetlenül kimondták: „Jobb ha az elpusztult országot vadállatok lakják, mintha ott a vallás szabad gyakorlata uralkodik.” Egészen a legújabb időkig ez az ideológia töviseként fúródott a magyarság testébe.

Ellene folyt Bethlen Gábor második harca. A római katolicizmuson belül ezt az ideológiát csak a II. vatikáni zsinat próbálta lazítani, vagy felszámolni; esetleg egy világméretű újabb koncepció ellenében.

Pillanatnyilag legveszedelmesebbnek a török hódítás látszott, hisz az ország közepét tartotta megszállva, s másfél százados ittléte nyomán megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Itt már csak összefoglaló és szimbolikus jelentőségű a török név, nyugodtan behelyettesíthetjük az iszlám ideológiával, ami sokfajta népet hozott a magyarság nyakára. Nem keresztyén vallás mezében erősen idézi a római–német eszmekört. Itt ugyan maga a vallás is kötelez – a vélt igazság megvalósítása ürügyén – uralma terjesztésének a fegyveres harcára.

Lényegében tehát ideológia, de magában hordozta a legfőbb lelki magot, a hitet is. A muzulmán egyének élték is ezt a hitet, a török nagyvezérkar viszont mint egyik legfontosabb és legerősebb fegyverével számolt vele.

Mit akartak a törökök, illetve az iszlám hatalmi ideológiája? Európát? Nem valószínű, bár eleinte ez is foroghatott a fejükben. Magyarországon, földközi-tengeri hatalmuk biztosítására szilárd támaszpontot építettek ki, hogy kivédhessenek bármilyen európai támadást. Végül ugyan a magyar medencébe fúttak bele, de akkor még nem sejtették ezt a fordulatot.

Az ideológia hódító ereje hajtotta őket, s az 1500-as évek rossz magyar, vagy inkább semmilyen külpolitikája nem tudta távol tartani a veszélyt. Sem az akkori győzelemittas rendi Magyarország. Taktikájuk az örökös mozgás volt, az állandó kisebb nagyobb hadjárat. Ebben is megszakítás nélkül pusztult a magyar élet. Egyezkedni velük, ideológus természetük miatt alig lehetett.

Bethlen Gábornak szembe kellett néznie ezzel a harmadik világnézeti hatalommal is. Nála senki jobban nem ismerte a természetét és a céljait. Ő volt a legfőbb európai török szakértő. Nem Erdélyből származott, török megszállt terület volt a pátriája; sokat élt köztük.

Politikai zsenialitása pedig felfogta törekvéseik lényegét és a helyes viszonyulás lehetőségeit. A két ideológiai hatalom egymásutáni kiszorításával az ország területi épségét akarta helyreállítani; a rendi eszmerendszerrel szemben pedig mindent megtett a nyugat-európai stílusú modern magyar életért. Célja érdekében nemcsak taktikai mozdula-

tokkal operált, hanem mind a három világnézeti ellenséget tekintetbe véve, nagyon átgondolt stratégiával is.

Végső célja a felszabadított, egységes, népi modern Magyarország megteremtése volt. Új országépítés.

Hogy akarta elérni ezt az állapotot? Az ideológiák ellen folytatott harcok eredményeként és belső építéssel. Itt mutatkozott meg benne a zseniális államférfi és politikus. Európa-szerte csodálták ténykedését, félték tőle, nem szerelemből fogadták el, hanem kikerülhetetlensége miatt.

Legtöbbet a római–német ideológia ellen harcolt, jórészt a 30 éves háború keretén belül. Nyugat-Európával együtt fel akarta számolni az elavult és fertőző Szent Német-Római Birodalmat, ami részünkre akkor a Habsburgok halálos hatalmi törekvésében jelentkezett. Helyette modern (angol, holland) értelemben vett Németországot, vagy birodalmat akart, és nyugat- és közép-európai összefogást a török kiszorítására Európából. Magyar–cseh–osztrák unió foglalkoztatta, a Mátyás király-féle koncepció. Ez az államszövetség Európa birodalmaival egyenlő erőt és értéket képviselt volna, egyenlő rangú tagként emelte volna be az itt élő népeket az új világba. Ehhez azonban fel kellett számolni a Habsburgok Szent Német-Római Birodalmát.

Bethlen ennek a harcnak volt az egyik Gusztáv Adolfja. Magyarország önállóan, egyenlő-rangú félként, saját érdekei szerint az ő vezetésével vett részt utoljára az európai politikában.

Számottevő erőt képviselt hadserege is és külön hadvezéri zsenialitása. Nem egyszer megverte Wallenstein seregeit, bár óvatos volt, bizonytalan vállalkozásokra sose pocsékolta a magyar vért. Nem lehetett döntő tényező; a hosszan húzódó háború még halála után is sokáig tartott, de ha nem is érthette el végső célját, több békekötés révén biztosította Erdély függetlenségét és a királyi Magyarországon a vallásszabadságot.

Hosszú távú célja érdekében kénytelen volt jóba lenni a török nagyhatalommal. Kétfrontos állapot Erdély megsemmisülését jelentette volna, s vele együtt az egész magyarság pusztulását; ő viszont töretlen magyar jövőt akart. Végső célját az oszmán politika sosem látta át, a gyanakvó helyi helytartók feje fölött mindig az ő elképzelése és akarata győzött Konstantinápolyban. Az ország felszabadításához eszközzé tette a félelmetes ellenséget. Államférfiúi és politikai zsenialitása szinte páratlan volt a kortárs Európában. Halála után viszont senki se tudott a nyomába lépni a két. Magyarországon. El is veszítettük helyrehozhatatlanul az újkori játszmat.

Ellenfelei akkor, a Habsburgok történetírói mindmáig, támadták, hogy nem a török ellen fordította az erejét. A rendi és római–német ideológia képviselői nyíltan vagy burkoltan árulást emlegettek, pedig a magyar nép felszabadítása érdekében akkor ez volt az egyetlen reális magatartás. Szekfü Gyula nyomán idézek egy török történetírót: „Ez a hitetlen pedig az Iszlám seregein sohasem segített, mert mindegyre csak a saját országára volt neki gondja.” Bethlen Gábornak ez a legfényesebb bizonyítványa a török ügyben.

Fordítva igaz a vád: a Habsburgok nem igyekeztek a török hatalmat kiszorítani az országból. Ütköző területnek jó volt a kezükön maradt rész, s bármiféle felszabadítás előtt ajánlatos volt kivéreztetni a magyar népet, nehogy még egyszer önálló állami életre gondoljon a múltja alapján. Idegenek betelepítése már akkor célja volt a római–német ideológia híveinek. Meg kellett szüntetni az ország magyar jellegét.

Végül is nem a Habsburgok kezdeményezésére és akaratából verték ki a törököt, hanem a Rajnai Szövetség erőszakolta ki az eseményeket. Negyedszázaddal Buda felszabadítása előtt a Szövetség, francia támogatással, már európai koalíciót hozott létre a török Európából történő kiszorítására. A Habsburg politika azonban megbuktatta ezt az európai összefogást. Nem a török ellen küzdött, hanem a Rajnai Szövetség magyar hadainak a fővezérét, Zrínyit tette el láb alól, s megkötötte a gyalázatos és áruló vasvári békét.

Többé ugyan nem térhetett ki a török háború elől, de 1686-ban már csak a Szent Birodalom Habsburg részlege vett benne részt. Hiányzott Franciaország, Hollandia, a Habsburg ellenes német fejedelmek, Svédország, Erdély és Magyarország, pedig ezek a hatalmak negyedszázaddal előbb aktív tagjai voltak a Rajnai Szövetség akciójának. Magyarország nem saját erőfeszítése és európai koalíció révén szabadult fel, hanem a Habsburgok hódították meg, Erdéllyel együtt. Török uralom helyett most már az egész országra kiterjedt a Habsburg hódoltság, ami ellen néhány év múlva szükségképp indult meg a Rákóczi-féle sikertelen szabadságharc.

A Habsburg-hatalom gátlás nélkül tehetett mindent a teljesen kivérett Magyarországgal. Most bosszulta meg magát, hogy Bethlen Gábor egyik politikai célja nem valósult meg az ország legnagyobb harmadának a török uralom alóli felszabadítása előtt: nem sikerült a Szent Német-Római Birodalmat európai koalícióval nem szentté és nem rómaiává átalakítani.

Több századot késett a Habsburgok hatalmának a megtörése, az újkori Európában megmaradt a középkornak ez a már nem reális, kártékony csökevénye. Pedig Magyarország csak úgy maradhatott volna meg önálló történelmi alakulatnak, őrizhette volna meg magyar karakterét, s az európai együttesben csak úgy válhatott volna modern állammá. Népünk szempontjából Bethlen Gábor politikája remekmű volt, az iszlám ideológia ellen folytatott küzdelme is páratlan tünemény. A gyors ütemben kialakuló modern Európának kellett volna a magyar néppel együtt kivenni a török hatalmat a Kárpát-medencéből. Elgondolásainak halála után néhány évtizeddel történt felszámolása a magyarság végleges bukását jelentette.

A rendi világnézet ellen folytatott harca is következetes volt, bár szörmentében csinálta, mint a török politikáját. Erdélyben abszolút uralkodóként ténykedett, a királyi Magyarországon viszont egyezkednie kellett a rendekkel, másképp meggátolhatták volna nyugati háborúit.

Eddig negatív vonásaiban láttuk a fejedelem célját: az ideológiai hatalmakkal szemben védte a magyar népet, s próbálkozott külső és

belső felszabadításával. Kézenfekvő a kérdés: pozitív módon mit akart építeni az akkori magyar valóságból? és mit csinált meg belőle?

Végső célja, a rendi életformával szemben, a népi, modern európai polgár és parasztpolgár társadalom megteremtése volt az egységes országban. Ehhez a magyar valóságot vette figyelembe: a nép, a nyelv, a föld, a történelmi tudat, a hit, és a ráció együttesét. Ezt kellett megvalósítania a folyton változó ellenséges világban. A nép fogalmát a nemes magyar nemzetén túl gyakorlatilag a parasztságra is kiterjesztette, és mindig beleszámította az általa nagyon fontosnak tartott ipari réteget.

Gazdasági és kultúrpolitikai intézkedései a teljes magyar nép biológiai és kulturális erősítését szolgálták. Erdélyben, nem hivatalosan, de ténylegesen, megszüntette a rendi államot, legalábbis megtörte az egyeduralmát. Abszolút uralkodó volt, nem a hatalom mámoráért, hanem a magyar valóságot formálta ebből a pozícióból az átalakuló Európában.

Magyar királlyá is megválasztották, de nem koronáztatta meg magát. Nem akarta ezzel a korai lépéssel veszélyeztetni végső célját, az egységes modern Magyarország megteremtését. Erdélyben egyeduralkodó volt. Hozzá kell tennünk: a felvilágosult abszolútizmus módján gyakorolta a hatalmat, a nép érdekében és javára. A Habsburg monarchiák haladásellenes abszolútizmusával szemben a magyar nép jövőjét szolgálta mindig.

Ez a felvilágosult hatalmi módszer volt az egyetlen lehetőség, hogy Közép-Európában kiépüljenek a modern demokrácia kezdetei. Angliában már felkelőben volt a napja. Bethlen Gábornak nemcsak a látóhatára terjedt Angliáig, hanem a reakciós német–római hatalmi törekvésekkel szemben szövetségben is volt vele, Hollandiával ugyanúgy.

Erdély mellett a királyi Magyarországon is próbálta megtörni a rendek erejét. Egyenesen nem számolhatott le velük, kerülő utakon erősítette az országot és a népet. 1620-ban, a Besztercebányán tartott ország-

gyűlésen kimondatta, hogy a főpapi javak és birtokok ezentúl az ország vagyonát képezik, a végvárok szükségének a fedezésére szolgálnak. Helyettük évi kétezer forint javadalom illeti meg a római katolikus püspököket.

A nép földjévé akarta tenni az országot. Abszolutisztikus uralmi rendszerével tudatosan nyitott kaput a népi fejlődésnek. (Jellemzőképp megjegyzem: a római–német ideológia későbbi győzelme nyomán egészen 1945-ig, csak a trianoni kis Magyarországon, még mindig egymillió hold föld volt a katolikus főpapság kezén, amikor az országban hárommillió föld nélküli paraszt élt, szinte koldus állapotban.)

Iskolákat alapított, hogy a magyar beszéd legyen a mindennapi élet, a tudomány és az állam nyelvévé. A parasztfiatalságot is igyekezett beemelni a kialakuló új értelmiségbe. Gyulafehérvári főiskoláján híres európai professzorok tanítottak, képezték a magyar nyelvű tudós nemzedéket. Mégsem volt elfogult, mind a négy vallásfelekezet – három protestáns és a római katolikus – tökéletes szabadságban élt Erdélyben, tudós jezsuitákkal is tartott kapcsolatot, s az újtestamentumot lefordíttatta román nyelvre.

Minden módon kereste a közép-európai kis népek barátságát s velük az együttműködést. A csehekkal szövetséges viszonyban volt, a románokat és a lengyeleket is mindig bevette a számításaiba. Nyugati, főleg protestáns hatalmak erejére támaszkodva készítette elő a német és a török közé szorult kis népek együttműködését. Modern formában Árpád-házi királyaink történeti tudata élt benne és Mátyás királyé. Nem a régi, végleg elveszett hatalmi állapotot próbálta feltámasztani – egyáltalán nem volt romantikus –, hanem egy addig nem létezett új Magyarországot akart építeni Nyugat-Európa színvonalán.

Ehhez föltétlenül hitre volt szüksége. Hitpótlékul nem vallott semmilyen ideológiát. Még csak küldetéstudatának az entuziazmusa se volt elég, elsődleges hittel kapaszkodott a transzcendens, mégis jelenlevő Istenbe. Az akkor százéves reformáció – a keresztyénség újra átélt és

megtisztított formája – sugározta legtisztábban ezt a hitet. Bethlen Gábor a kálvini formájával azonosult; osztotta népe magatartását.

Egyedülálló jelenség volt a kálvini reformáció Magyarországon: spontán módon terjedt, robbanásszerűen. Nem felülről irányították, politikailag senki sem segítette, világnézeti, hatalmi tényezők útját igyekeztek állni, mégis győzött a magyar nép lelkében. Csak véres eszközökkel restaurálhatta az ellenreformáció a római vallást, illetve, leple alatt a Habsburg birodalmi érdekeket. A kettőt tökéletesen egybemosta a római–német ideológia. Bethlen Gábor viszont a reformáció által sugárzott krisztusi hitnek a legmeggyőződésebb híve.

Huszonháromszor olvasta végig a teljes Szentírást. Ez volt a belső hajtóereje. Ezzel a hittel próbálta a modern világ útjain eligazítani a magyar népet. Ahogy ennek a hitnek a nyomán jött létre Amerika.

A kálvinizmus nem kötötte magát egyetlen társadalmi állapothoz, államformához sem. Sokféle alakulat lehet helyes és igaz, ha belülről Isten igazsága és dicsősége ragyog a létrehozott egyéni és állami formákban. Ez a sokféleség az Istentől kapott szabadságunk. Hit nélkül viszont megbukik a kálvinizmus, mert nem támogatja semmiféle hatalmi ideológia. Már a XVII. században nyilvánvalóvá lett és azóta is tagadhatatlan: vagy a hit szabadsága formálja az újkor életét, vagy az ideológiák gúzsba kötő ereje, vagy jön az anarchia. Bethlen Gábor a hit hőse volt.

Ezért tudott türelmes lenni másfajta hitekkel és népekkel szemben. Művének a vallásszabadság volt a sarkalatos tétele. Rendkívül jellemző, hogy a vallás szabad gyakorlatát Európában a református Erdély mondta ki először, Tordán tartott országgyűlésén, 1557-ben. Szó szerint: „Mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, csak az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.” A római–német ideológiával szemben ezért a vallás- és lelkiismereti szabadságért szállt síkra Bethlen Gábor a királyi Magyarországon is, ahol az ellenreformáció már megkezdte végzetes munkáját.

Milyen eredményeket ért el a fejedelem? Uralkodása Erdély aranykora volt. Ellenség soha nem tette lábát a földjére. Megindult a polgárosodás útján, a népet gyakorlatilag beemelte a nemzetbe. Következetes, modern merkantilista gazdasági politikája nyomán Erdélyben soha nem tapasztalt jólét virágzott. A magyar néppel, Erdély révén, újra számolt Európa. Még Szekfű Gyula is, a római–német ideológia nagy harcosa, kénytelen megállapítani: „Bethlen a nyugati hatalmaknak nem zsoldosa, hanem szövetségese volt, aki a maga szuverén érdeke szerint állt be a koalíciójukba, vagy lépett ki belőle.”

Életművében újra jogaiba lépett és érvényesült a magyar valóság, felvázolódott a felszabadult, egységes állam, a töretlen, értelmes, öncélú magyar jövő. Bethlen Gábor ténykedése volt az utolsó szuverén magyar politika és élet. Ahogy mondtam: nem a második országalapító, hanem a másik, az újkori modern Magyarország legnagyobb munkása.

Korai halála népünk legsúlyosabb tragédiája az újkorban. Utódai, I. és II. Rákóczi György még magyarságszemléletét és politikáját vitték tovább, de zsenialitása nélkül és a múltba visszahulló gazdasági szemlélettel. Újra felülkerekedett Erdélyben is a rendiség. Néhány évtized múlva pedig nemcsak társadalmi eredményeit, hanem a művében kibontakozó vagy megrajzolt jövőt is felszámolta a római–német ideológia és Habsburg-hatalom. Megsemmisült az önálló, öncélú modern Magyarország lehetősége. Nem szerepelt többé az európai tervekben.

Erdély, a török és Habsburgok közti veszélyzónában, Bethlen zsenialitása nélkül elbukott, csak árnyéka lett a nagy fejedelem tündéerkertjének. A királyi Magyarországból pedig csak a rendi ideológia és életforma maradt meg, előbb kényszerű, majd boldog házasságban Béccsel.

Alig volt többet magyar nép, s a megmaradtat is torkig telítették a kétféle halálos eszmevilággal. A század utolsó negyedében Buda és az ország jó részének a felszabadítása (1686) a Nyugat szemében már nem volt magyar ügy, hanem csak európai gazdasági érdek; s nem volt Bethlen Gábor, hogy ebbe az érdekebe szervesen beillesztette vol-

na a megmaradt magyar valóságot. Jórészt idegeneknek juttatták a felszabadított területeket.

Az ország népi súlypontja a középkorban a Dunántúl mellett Dél-Magyarország volt. Ezt a teljesen elnéptelenedett részt most teletelepítették németekkel, kisebb mértékben francia, olasz majd szerb és román csoportokat is hoztak. Sok százezer katolikus német szállta meg a Dunántúlt és az ország déli részét. Ez a szám az akkori lakosság egynegyede.

Nagyon átgondolt módon történt a telepítés: kitűnő, előre felépített falvak és gazdasági kedvezmények várták a német népi tömegeket. Magyar család csak véletlenül került oda, s az is állami támogatás nélkül, a hatóságok ellenére. Valóban kivérzett, római vallásúvá és jórészt nem magyarrá vált az ország, fényévnyi távolságban a kortárs Európától. Kitűnő munkát végzett az osztrák önkényuralom. Beigazolta, hogy az abszolutizmus csak akkor szolgálhatja a nép javát, ha gyökeresen belőle való, mint a Bethlen Gáboré volt, s ha csak átmenet a jövő életformája felé.

Az előbbi pár mondattól távol áll minden faji vagy magyarkodó gondolat. Sok értéket kapott a betelepült némettség révén az ország: szorgalmas munkás kezeket, értelmi lehetőségek rezervoárját. S ezek részben eredményeseknek is bizonyultak a századok folyamán. De nemcsak erről volt szó, sőt egyáltalán nem erről: a betelepített német tömegekkel a magyarság még megmaradt erejét akarták megtörni, legyen csak Habsburg-birtok az ország. Nem rajtuk múlt a kudarca, túl a társadalmi szerkezeten még mindig ellenállt a magyarság életerejére. Illetve: kudarc volt ez mind a két nép számára: egyfelől, nem sikerült elnyelniük Magyarországot; másfelől, a magyarság sose tudott többé önmagára találni, természete és saját érdekei szerint felépíteni egy öncélú modern európai országot. Ahogy Bethlen Gábor próbálkozott vele.

Szabadságharcokban őrlődött fel a nép ereje, s idegen célok eszköze lett. A betelepített népi tömegek utódai, sok testi és értelmi munkával gazdagították az országot, de mindenre tekintet nélkül mindig a Habs-

burg érdekeket szolgálták. 1867 után a római–német rendszer iskola-politikája nyomán százszoros mértékben jutottak be a középosztályba, kézbe kerítve a társadalmi élet kulcspozícióit.

Első renden ők határozták meg a társadalom és a nemzet életét és sorát. Mikor pedig – Hitler idején – végső döntésre került a sor, jórészt németnek és nem magyarnak vallották magukat. Betelepítésük után kétszáz esztendővel. Nem az állam törvényeit tekintették magukra nézve kötelezőnek, hanem Hitler mellé álltak, magukkal rántva az országot is.

Nem egyének ellen szóltunk, szorgalmas munkáskezekre szüksége volt az elvadult földeknek. Ezer év alatt úgyszólván hatalmas idegen tömegeket asszimilált már a népünk. A magyarság eidoszáról van szó. Babitsot idézve: „A magyarság lényege érdekel, az ami benne sajátos és összetéveszthetetlen, ami mindentől megkülönbözteti.” Ezt akarta a telepítésekkel felszámolni a római–német ideológia.

Erdély önmaga árnyékává lett, hol a török, hol a német pusztította végig. Benne is erőre kapott a rendi uralom, a nép megint a társadalom és az élet aljára került. Megkezdődött a magyarság kivándorlása Moldvába és Bukovinába. Végül hivatalosan is osztrák tartománnyá deklarálták, nem egyesülhetett újra az anyaországgal. 1848-ban, a Kossuthék által kikényszerített unió idején jórészt már katolikus és román volt a kálvinizmus és a magyarság egykori fellegvára. Száz év leforgása alatt az akkor könnyebben kezelhető románsággal telepítette tele az osztrák kormány és a főúri rend Erdélyt. Ott is tökéletes munkát végzett a római–német és a rendi ideológia.

Mégsem tűnt el egészen a magyar nép, csak az önálló ország szűnt meg és az öncélú magyar élet. Utána is jöttek szabadságharcok, valóban csak szabadságharcok, nem pedig egy ország, önálló történelmi műhely küzdelmei egy másik állam vagy hatalmi ideológia ellen. Bethlen Gábor „Tündéerkertje” volt az utolsó tényleges „Magyarország”, amiből az újkori modern magyarságnak kellett volna kibontakoznia. Thököly, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca eleve reménytelen vállalkozás volt, új ország helyett csak a dicsőség illúzióját hozta,

lezajlásuk után lényegileg megszűnt a magyar állam. Az Európa-szerte már lejárt, sőt halott római–német és rendi ideológia szilárdan markában tartotta a maradék magyar létet.

Kossuthék szabadságharca után az 1867-ben megszületett államalakulat, az Osztrák-Magyar Monarchia, már nemcsak Magyarország, hanem a német birodalomból kiszorított Ausztria pusztulását is magában rejtette. Nem sikerült újkori modern állammá, a Duna-medence kis népeinek szövetségévé átalakítani ezt a felemás csodaszülöttet. Tragikus módon, a Habsburg-birodalom magyarországi felében akkor már erősebben élt és hatott a rendi és római–német eszmevilág, mint magában Ausztriában. Szükségképp jött Trianon.

Beteljesedett a százados, romboló ideológiák sorsa. Nyugat-Európa tudatosan felszámolta a középkor tragikus és irritáló maradványát, a Habsburg-birodalmat. Vele bukott az Árpádok és Mátyás király Magyarországa, s Bethlen Gábor minden törekvése; a kicsire zsugorodott maradék magyarság egyharmada pedig szerte a világon, idegen állam-testekben pusztulás elé néz. Nincs többé Erdély, az újkori magyarság lehetőségének legfontosabb sarokköve.

Jelentett-e Európa számára valamit a magyar történelem ilyen alakulása? Közvetlenül, a felszínen érzékelhető módon, alig. Nyugat- és Észak-Európa népei ennek a térségnek a történetétől függetlenül formálták ki újkori századaikat. Történelmük belső mozgatóereje, az ideológiák diktatórikus gyakorlatával szemben, a szabadság volt. Az emberiség évezredei alatt először nekik sikerült – a reformáció nyomán – szilárdan kialakítani az állam, a társadalom és az egyének kapcsolatában a szabadság egyensúlyát.

A felszabadított népi, társadalmi és egyéni erő hozta létre Nyugat-Európa csodálatos évszázadait, ami lassan behálózta a földgömb nagy részét. Ebben a kibontakozásban nem játszott szerepet sem a feudalizmus, sem a római–német ideológia. Lassan csak a Habsburgok birtokában maradt kelet-közép-európai térségre szorult vissza, vagy még keletibb tájakra. Nyugat-Európa számára érdektelen tényező volt, leg-

alábbis annak látszott, míg új világnézetek diktatórikus hatalmai nem léptek a régié helyére.

Századunkban a szabadság népeinek már ezek ellen kellett védekezniük világszerte. S akkor kaptak újra szerepet a régi évszázados diktatúrák uralma alatti népek maradványai. Habsburg birodalmi állapotukban az első világháborút még a régi oldalon harcolták végig, annak a felbomlása után pedig könnyű zsákmányává lettek az új ideológiák: nácizmus, kommunizmus újfajta diktatúráinak. Újra és újra a Nyugat életformája ellen harcoltak kényszerűségből vagy atavisztikusan. A római–német eszmekörbe betört kis népek, a közjük lemorzsolódott magyarsággal együtt, így szerepeltek ismét Európa történetében. Bethlen Gábor egykori politikája és jövőt formáló akarata ellenére.

Európa sorsa, talán a jövője is másképp alakulhatott volna a XX. században, ha 1600-tól kezdve a fejedlem Magyarországa marad felszínen. A kálvini reformáció állami és társadalmi formája a huszitizmusra épült modern cseh protestantizmussal karöltve egy darab Nyugat-Európát valósíthatott volna meg a délnémetesség-, a római–német ideológia hátában. Magyarország, a szabadság életformája nyomán, Nyugat-Európa szerves része lett volna. Ne feledjük: a XVI. század végén a magyar nép kilencvenöt százaléka protestáns volt, főleg a kálvinizmus követője. Szerves része annak a szellemi hatalomnak, amelyik szabadságtörekvésével kialakította az újkori Európát, beleértve Észak-Amerikát is, szóval a modern nyugati kultúrkört.

De a harmincéves háborúban (1618–48) Kelet-Közép-Európa még nem látszott fontos területnek, veszni hagyták a magyar és cseh protestantizmust. Velük leszakadt Európa jelentékeny része. Századunk folyamán azonban ez a hatalmas terület már fontossá vált a Nyugat számára. Mindenfajta régi és új világnézeti diktatúra ellen a Habsburg-birodalom romjaiból az első világháború után önállóságra jutott kis népek egy részével kereste is a kapcsolatot. Szükségképp eredménytelenül, mert ezek a népek – a magyarok és csehek egy részét kivéve – nem a kálvinizmus szabadságeszméjén nőttek fel. Ezen a

területen a protestantizmus bukásával kicsúszott a talaj Nyugat-Európa lába alól.

Természetesen, nem semmisült meg maradék nélkül sem a cseh huszitizmus, sem a magyar nép kálvinizmusa. Különösen az utóbbi nem. A Kárpát-medencében, a történelmi Magyarország területén öt állam közt széttörve még mindig hárommilliónál több magyar református él, ebből Magyarországon kétmillió. Nem sokkal a második világháború után ennek a hatása meg is mutatkozott kézzelfoghatóan. Mind a két nép a nyugati demokratikus életforma szerint próbált berendezkedni, s a maga módján komoly harcot vívott a szabadságáért. Magyarország 1956-ban, Csehszlovákia 1968 tavaszán. – Még előbb: a magyar protestantizmus évszázadokon át, bukottan is, szoros kapcsolatot tartott győztes társaival.

Teológus diákok ezrei tanultak európai protestáns egyetemeken. Rajtuk keresztül minden nyugat-európai szellemi irányzat és mozgalom otthonossá vált Magyarországon, formálta a nép gondolkozását, szabadságharcaiban a történelmét is, de a tényleges hatalom egészen 1945-ig, szinte maradék nélkül a régi feudalizmus és a német–római ideológia kezében volt. Ezek a hatalmak felelősek a magyar nép újkori sorsáért.

Természetesen, nem a római katolikus egyház hitbeli tartalmáról vagy lelki ténykedéséről szóltam, hanem a német–római hatalmi ideológia volt a témám. Az egyszerű hívő mindennapjaiban, sőt a társadalmilag és politikailag már alig elviselhető helyzetekben is a katolikus egyház lelki gondozása ettől függetlenül tényleges valóság volt. Gyakran intenzívebb, mint a racionalizmusra hajlamos református egyházé. Híveinek a milliói az ideológiától (aminek nagy többségükben nem is voltak a tudatában), s gyakran még dogmatikai tételeitől függetlenül is teljes lelki gondozást kaptak s eligazítást az élet végső kérdéseire nézve. Akkor is, ha a krisztusi és politikai tartalom keveredett egymással. A római–német ideológia azonban, túl a lelki ténykedésen, világnézeti és történelmi súlyával hatalmi politikát űzött.

Bethlen Gábor kapcsán ezek a kérdések szükségképp kerültek felszínre. (Hosszúra nyúlt emigrációm egyik nagy élménye az evangéliumi katolicizmussal való találkozásom volt. Ez a lelki tapasztalat azonban nem másíthatja meg a tanulmányban tárgyalt történelem tényét és igazát).

Hogy viszonylik hozzánk ez az egész kérdés? A fejedelem törekvéseit kell megvalósítani ma is? Ami az önálló és öncélú, az egyetemes emberi humánumba beépített magyar életet illeti, föltétlenül. De a mai magyar valóságot kell számba venni, csak abból bontakoztathatjuk ki népünk mostani és jövő életét. Okosan kell harcolni a mai ideológiák vagy a múlt ilyenfajta csökevényei ellen, vagy okosan viszonyulni hozzájuk: ténylegesen ki kell bontakoztatni a magyar valóságot. És mindig hittel tenni mindent. Eddig, sajnos, még nem jelentkezett a XX. század Bethlen Gáborra.

(1985)

(Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája, EPMSz, 1986)